

Л. М. Задорожна, д-р філол. наук, проф.,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

УВАГИ ДО ПОВІСТІ "АЛЕКСЕЙ ОДНОРОГ" П. КУЛІША

Розглянуто художню модальність у повісті П. Куліша "Алексей Однорог". Явлено розуміння П. Кулішем ролі доцентрових і відцентрових сил при вирішенні подій державної ваги.

Ключові слова: *модальність, історичні реалії, романтична доктрина.*

Повість "Алексей Однорог" П. Куліша присвячена розповіді про події 1604 р. на півночі України, в модальній країні Сиверії, що "заключалась в пределах нынешней Черниговской и отчасти Курской и Орловской губерний, [...] была пограничным Московского государства со стороны Литвы и называлась Литовскою Украиною" [Кулиш, 1853, с. 1].

Опублікована П. Кулішем у 12 кн. часопису "Современник" 1852 р. та у 1–2 кн. 1853 р., й окремим виданням 1853 р., повість перебуває, радше, на маргінесах, а не в активі уваги дослідників творчості письменника. Поодинокую тут є думка Є. Нахліка: "отрывки из исторического романа "Встреча", "Братья", "Два стана" (Вестник Юго-Западной и Западной России. 1862. №7–10), які є спробою продовження "Алексея Однорога", історична повість "Порубежники" (Петербург, 1864). У них показано вторгнення на Сіверську землю 1604 р. військ Лжедмитрія I, який ішов походом на Москву, щоб відвоювати у Бориса Годунова царський трон, і неоднозначну реакцію різноманітного населення Сіверщини на цей завойовницький рейд, до якого приєдналася й частина козаків" [Нахлік, 2007, с. 119]. Однією з можливих причин неваги дослідників до повісті слід назвати оберненість її теми до вкрай складних подій та, на рівні історіографії доби, коли писався твір, ще далеко не з'ясованих у них етапів. Априорно певні концепти можуть визначити чинники, що спонукали забезпечити увагу автора твору саме до цієї проблеми в світовій історіографії – від соціологізованих до загальногуманістичних. Це спонукає не потрапляти в лад таким установкам, зосереджуючись на художній енергії, емоційній

виразності, з якою митець споруджує у повісті авторську настанову прочитання історичних реалій окресленої доби.

Початок XVII ст. в історії Московщини П. Куліш вважає вкрай важливим для розуміння і цього часу, й Московського царства в цілому. Чи не тому він апелює своєю увагою до цієї сторінки в історії, фактично, двічі: повістю "Алексей Однорог", а також твором "Повесть о Борисе Годунове и Дмитрие Самозванце" (СПб., 1857). (Одна з останніх белетризованих версій російської історіографії, зафіксована у книзі Б. Акуніна "Между Европой и Азией. История Российского государства. Семнадцатый век" (М., 2016), несомохоить підтверджує, як проникливо П. Куліш осягнув глибину й обсяг кризи Московського царства.)

Однак на відміну від "Повісті про Бориса Годунова і Дмитра Самозванця" у творі "Алексей Однорог" увага П. Куліша зосереджена не на згубній корумпованій та зрадливій у ставленні до державних інтересів природі урядової верхівки Московщини, – а на політичному та суспільному становищі Росії початку XVII ст., означеному крізь призму доль, що перебрали на себе відвагу zostатись вірними цареві Борису Годунову, а також тих, що володіли зухвальством слідувати за Самозванцем (Лжедмитрієм I).

Неординарний підхід П. Куліша до тлумачення теми повісті "Алексей Однорог" дозволяє спостерегти у творі ті узагальнення, що виявляють у ній незвичайне, художню відвагу автора. Найбільш рельєфно вони явлені митцем у таких планах: 1) органічне сполучення подій певної історичної доби, що єднають національні, географічні парадигми буття людини за екстремальних ситуацій та за наявних історико-суспільних викликів; 2) творення П. Кулішем образів "констеллятивних" (за принципом взаємодії співіснуючих); ними у повісті постають, зокрема, образи Олексія та Добрині – функціонально антитетичні, проте – завдяки перебуванню в одні площині інтенсивності подій та обставин, а також завдяки налагодженому діалогу в співіснуванні – емоційно сумісні; 3) поєднання взаємодії українських та російських доцентрових і відцентрових сил у підтримці царя Бориса Годунова та Самозванця, вплив широких (а тому – за світоглядною позицією П. Куліша, найбільш потужно представленою в романі "Чорна рада", – деконструктивних) верств народу на перебіг історичних подій за

умов неодмінного втягнення їх у ці події, що виникають завдяки певному важливому проблемному фокусу; 4) своєрідність підходу П. Куліша до формування образу, дезорганізованого або на своєрідний лад організованого зміною умов діяльності чи душевним станом; 5) пошук емоційної константи у певній парадигмі образу; 6) спорудження образу відповідного екстремальним подіям, що, проте, не сприяють його розвитку, а лише розкривають його сутність.

Розпочинаючи повість розповіддю про повернення Олексія Однорога на батьківщину після п'ятилітнього перебування за кордоном, інспірованого царем Борисом Годуновим задля уведення з допомогою знань Олексія нових прогресивних форм для швидшого прогресу, руху в функціональному системному впровадженні новацій у Московському царстві, а також для вияву і апології нових найбільш успішних чинників та ідей задля поступу в житті країни, П. Куліш визначає цим і найбільшу проблему, чинну для цього царства. Вертаючи з мандрів Європою у повній готовності до вирішення завдань, забезпечених уважним спостереженням над усім конструктивним у чужих краях: тим, що становить домінуючу частину життя, – молодий Однорог тепер має на меті вирішити також приватну справу: його попередні плани корелюють із наміром познайомитися (можливо, згодом і побратися) з нареченою. Тому повернення додому означає для Олексія початок нового, значного життєвого етапу; він готовий сприйняти своє прибуття на батьківщину як чинник реалізації змістової цінності своєї особистості, як спрямування своєї діяльності в оптимально конструктивному руслі. Цей настрій Олексія – мовби в супровід, паралельно, проте, за суттю, ідейно-антитестично – корелює з налаштованістю його вихователя, опікуна та служника в одній особі – Добрині. Виразна дихотомія цих образів уводиться П. Кулішем у твір, зокрема, задля підкреслення відмінності в осягненні суті явищ між едукованою родовитою людиною та представником найнижчої станової ієрархії, який ідейно сполучений із сприйняттям явищ згідно свідомості юрби.

Найбільш виразно цей концепт проскрибований у "Чорній раді" П. Куліша, де "проблема юрби – натовпу безпосередньо пов'язана з основною ідеєю твору. У цьому плані можемо

говорити про так звану регресію українців, себто повернення їх від стану нації до психології народу-маси" [Івашків, 2000, с. 49], – ця світоглядна позиція письменника чи не вперше (у творчості митця й в історії нашої літератури) саме в повісті "Алексеї Одрого" буде кваліфікована як дражливий чинник історичного буття народів у цілому.

Однією з найбільших прикостей, що володіють життям краю у першій половині XVII ст., П. Куліш вважає якість етнотипу Сіверії: "Тут находили пристанище всякого рода преступники, которым посчастливилось уйти от нападения. Сюда бежали непокорные холопы от своих господ. Здесь искали счастья земледельцы, уклоняющиеся от налогов и повинностей" [Кулиш, 1853, с. 4]; були тут і городові та станичні козаки, що утримувались воєводами для охорони фортець, однак "С началом смут, порожденных самозванщиною, эти вольные казаки стали чаще и смелее показываться в окрестностях городов и погостов, являлись толпами на сельских ярмарках и принимали угрожающий вид" [Кулиш, 1853, с. 5], становлячи собою потенційну тотальну загрозу для людей ратних і для цивільних.

Небезпеку, носіями якої є ці люди, уповні звідають на собі Одрого та Добриня, прямуючи Сіверією на зустріч із нареченою Олексія. Вона-таки відбувається, проте, радше, як щось незвичайне у сприйнятті Олексія Одрого: він випадково побачив якусь загадкову особу, і цей образ для юнака, в якого "душа не знала страстей" [Кулиш, 1853, с. 6], стає омріяним ідеалом, сполученим із таємницею: "Прелесть женственная для него вся заключалась в тайне" [Кулиш, 1853, с. 50]. Події, проте, унеможливають довідатися про таємничу незнайомку, натомість доля дарує Олексію зустріч із людиною найвищих добродішностей – воєначальником Петром Федоровичем Басмановим, який, належно оцінивши якості вдачі та воїнську звитягу Олексія Одрого, й те, що властиво йому як "привілейованість становища людини: на відміну від усіх інших створінь, своїми моральними якостями він завдячує сам собі" [Кассирер, 2000, с. 245], – спрямовує юнака на вирішення майже неможливого завдання: пошук і полон Самозванця. Олексій, гаразд розуміючи "всю важность такого воєначальника, как Басманов, при

тогдашних обстоятельствах" [Кулиш, 1853, с. 180], – прирікає себе на загибель, усім серцем підпорядковуючись цій патріотичній ідеї. По-іншому він не може вчинити, оскільки він лицар, для якого "нет выше чести, нет большей высоты и радости, как умереть за своего государя" [Кулиш, 1853, с. 181]. Автор повісті – як найбільш об'єктивне – визначає це в судженні сторонньої особи, Самозванця: "Этот молодой человек воспитан не по-московски: он рыцарь телом и душою: я вижу это по его взгляду" [Кулиш, 1853, с. 193]. Герой повісті – особистість, що найбільш досконало сполучає шляхетне виховання (патріотизм, пієтет у ставленні до батька, високі моральні якості) з добре засвоєним європейським вишколом та властивою лицареві поведінкою. Із старшими за віком Олексій Однорог виявляє органічно властиві йому якості високої моралі, а своє лицарство – у стосунках із Самозванцем. Мова не про духовну роздвоєність особистості, а про добу, в якій вона живе і діє, і яка потребує людини, яка відповідає їй якостями своєї вдачі.

П. Кулішеві, проте, не йдеться, щоб показати героя повісті суто як лицаря без страху і відваги: золотою ниткою він єднає оповідь про лицарські заслуги Олексія Однорога та його приватні якості, зокрема – родинні стосунки, взаємини з батьком, складність яких визначається, проте, не з волі сина: "Старик, отпустив сына за границу потому только, что не мог сделаться царским ослушником, втайне смотрел, однако ж, на путешествие Алексея как на своевольный побег из родительского дома, и даже сам Алексей считал удовольствие, с каким он отправился в чужие края, как бы преступлением против отца, которого почитал и любил, несмотря на всю его строгость. Поэтому они встретились [...] как блудный сын с отцом своим. Разница была в том только, что старый Однорог принял Алексея гораздо суровее, нежели кроткий отец евангельской притчи блудного сына, да и Алексей подступил к отцу своему не с трогательным раскаянием – раскаиваться ему было не в чем – а со страхом, в котором примешивались радость свидания и жалость к бедственному положению старика" [Кулиш, 1853, с. 98].

Батько Олексія – Микола Опанасович – людина суворої моральної школи: склавши присягу Борису Федоровичу Годунову,

Однорог тепер, у вигнанні, в стані "опального, нищого и беспомощного" [Кулиш, 1853, с. 100], підтверджує свою вірність цареві, причому виступаючи "сам-десять против тысячи" [Кулиш, 1853, с. 190] тих, хто пішов за Самозванцем.

На час повернення Олексія з мандрів старий Однорог – це згусток волі, котра в нього є і силою, і духовним первнем. Тому він піддає Олексія при зустрічі випробуванню: проганяє його з дому, згодом виявляючи синові свою вищу любов: "Пускай же будет над тобой Господне и мое благословение". За цих обставин це означає "как бы священный знак возведения сына в достоинство друга и советника". Людина високої честі, боярин Однорог лихоліття для всього Московського царства і крах свого суспільного становища сприймає як виклик своїм духовним силам, протиставляючи цьому чітко виявлену високу суспільну самооцінку та розуміння самореалізації: "Не малое завещаю ему наследство – честь моего рода и верность государю царю" [Кулиш 1853, с. 101].

У взаєминах батька з сином більше недомовок, аніж висловленого. Однак їхня суспільно-політична позиція, розуміння викликів часу та реально можливих відповідей на ці запити уповні збігається. У вияві батьком і сином вірності цареві Борису Годунову – розуміння позитивної ролі стабільності в країні, усталеного порядку в посіданні царем трону: як запоруки продуктивного для життя народу блага. На переконання П. Куліша, привнесений у Московщину Самозванцем дестабілізуючий чинник є не лише непродуктивним, але й гальмівним для історичного поступу життя народу.

Проте найважчі суспільні випробування завжди покликають на перший план життя людей особливої якості й гарту: саме вони є найбільш свідомими та відповідними тим вимогам, що визначені добою. Старий Однорог на питання Олексія – "Да как же делать-то по царскому, коли не сила устоять?" – визначає синові найбільш рішучу і виважену відповідь: " – Голову клади! Что, разве нам страшно умереть по царской воле? Другое дело по своей, а по царской – тут нечего думать! На этом Русь стоит, в этом ее сила и спасение!" [Кулиш, 1853, с. 113].

Закладаючи в опис взаємин між старшим і молодшим Однорогами цю свою світоглядну концепцію, П. Куліш прагне здобути відповідь і на інше питання: чому історично складається так, що найбільш тверезо мислячі люди в добу екстремальних випробувань для народу опиняються на маргінесах політичного життя держави, поступаючись інтриганам (бояри Шуйські) та безрідним вискочням (Мулюха), служба яких державі має відверто сумнівний характер. Втрата логіки в перебігу історичних подій веде за собою (як ланцюгова реакція), наголошує автор повісті, занепад та загибель усього найціннішого серед представників суспільства.

Тотальна державна зрада, чинна для Московського царства в першій половині XVII ст., перенизує долі тих, хто пішов на злуку з Лжедмитрієм I і тих, хто не піддався відступництву; останніх значно менше: батько і син Однороги, воєначальник Петро Федорович Басманов, який, боронячи Новгород-Сіверську фортецю силами, що їх не порівняти з ворожим військом, змусив, проте, Самозванця занепасти духом: "взять Новгород-Северскую крепость было не по его силам, а оставитъ ее у себя в тылу казалось ему крайне опасно" [Кулиш, 1853, с. 176].

Чистота помислів і патріотична самопосягата Однорогів та Басманова для П. Куліша є свідченням висоти і незискливості їхнього духу; це належно оцінює при знайомстві з Олексієм Однорогом Самозванець, ініціюючи і утверджуючи їх стосунки як дружні. Вирушаючи в пошуку Самозванця, фактично, як у безвість, Олексій Однорог, проте, завдяки беззастережній відвазі та розумінню воїнського обов'язку, опановує бажаним. Його успішне знайомство з Самозванцем відбувається за вельми скрутних для того обставин: нехтуючи небезпекою, Самозванець подався на полювання ведмедя сам-один, однак сутичка з розлюченим і пораненим звіром піддала життя Самозванця небезпеці (тут символічного значення набуває образ прірви, над якою завис мисливець – як близькості до нього позасвіття). Мить, коли Олексій приспів на допомогу Самозванцю, є найбільш критичною для мисливця, він у патовій ситуації: йому і звірові не вдається подолати суперника. Долю Самозванця, з його

беззастережною вірою в можливість загибелі тільки в Москві, міг вирішити лише випадок, який щасливо настає для нього в образі Олексія Однорога.

Усвідомлюючи появу Олексія в своєму житті як знакову, Самозванець сприймає його вірність цареві Борису Годунову (цього Однорог – згідно лицарської честі, не приховує) не більш як вияв родової шляхетності, примушуючи до служби на своєму боці. Саме лицарська відвага промовляє устами Олексія, коли він, на запитання Самозванця: "Сдаєшься пленником или умрешь слугой цареубийцы?" [Кулиш, 1853, с. 205] відповідає так, як велить йому честь: "Жизнь моя не мне принадлежит, – сказал Алексей, – властен в ней царь мой. Велит умереть – умру.

– Я твой царь, – сказал Самозванец, – я велю тебе жить и служить мне. Сдаєшься прирожденному московскому государю?

– Царь мой Борис Федорович сидит в Москве на престоле, – отвечал Алексей, – а ты лесной бродяга и Самозванец!" [Кулиш, 1853, с. 192].

Однак ця позиція Олексія не закриває від нього розуміння й іншого: пізнавши Самозванця ближче, Олексій Однорог "не мог бы никому поверить, чтобы чудовский монах Отрепьев, за которого, по грамоте Бориса Годунова, все тогда принимали Самозванца, мог в короткое время так развить свои способности и обогатить себя теоретическими и практическими сведениями по разным отраслям знания. Видно было, что он с самого детства воспитан был в доброй школе, а не по собственному влечению усвоил себе в короткое время иноземную образованность" [Кулиш, 1853, с. 205].

Переживання глибоко усвідомленої небезпеки для Московського царства виявляє в Олексієві людину державницьку; самопосвята державі допомагає Олексієві мужньо пережити "потерю отца", а згодом "играть важную роль в судьбе Басманова и Самовидца" [Кулиш, 1853, с. 214].

У коментарі Самозванця щодо палкого обстоювання Олексієм влади Годунова: "Придет время, когда твоя верность к царю не будет ошибкою" [Кулиш, 1853, с. 192] П. Кулиш формулює найвагомішу проблему означеної у творі доби: правильність вибору пріоритетів у час найбільшого розхитування і повної

деструкції цих пріоритетів завдяки рішучому втручанню у вирішення долі держави потенційних та фактичних зрадників або волі тієї юрби, що її П. Куліш узагальнено-зневажливо визначає в середньому роді: "Все, что бродило по лесам и байракам, [...] вся эта дичь как называли тогда лесных бродяг, дождалась наконец себе атамана, под знаменами которого могла смело проникнуть в недоступные доселе ей места государства" [Кулиш, 1853, с. 170].

Закладаючи в твір цю свою історичну концепцію про закономірність появи Самозванця у позбавленій ознак правового життя Московщині, П. Куліш тим визначає суть специфіки багатовікового алогізму в триванні цього царства, спорудженого на ошуканстві, на засадах безнастанного авантюрного та силового приходу до влади людей, не здатних бути відповідними високому становищу, неспроможних розпорядитися нею.

Окремо слід зважити на фіксацію П. Кулішем у повісті "Алексей Однорог" буття природи краю. Автор твору тут – пантеїст. Однак при явленні картин природи письменнику ближчі ті ракурси, що більшим чином характерні саме для милування природою на півночі, оскільки "на півночі сприйняття світу було більш живописним, ніж на півдні: сира атмосфера, легкі переходи тонів у природі" [Виппер, 1985, с. 159–160] сприяють цьому: "Они подъехали в это время близко к устью Ольгина Тора и увидели солнце, севшее уже на самый горизонт. К нему пошла изгибами, вся золотая, река Десна, скрываясь иногда за выступами гор, которые то завлекали ее в свои амфитеатры, то выгибали крутым луком далеко в луга" [Кулиш, 1853, с. 27]. Сприйняття природи в автора повісті є органічним відповідником розумінню дарованої людині божественної благодаті. Картини природи П. Куліш звичайно фіксує в горизонтальному форматі, й у цьому його мистецька позиція також бездоганна, оскільки саме такий формат надається "для оповідної композиції" [Виппер, 1985, с. 164] повісті "Алексей Однорог".

Портретуючи у творі батька й сина Однорогів, воєначальника Басманова як дивовижних людей, котрі в мороку затяжної кризи Московського царства у першій половині XVII ст. постають зірками, сійво яких, ослабке в подоланні цього мороку,

спрямоване, радше, в майбутнє: в ту далеч віків, яка виважено сприйме події минулого та красу і велич (або і хибність) вчинків людини, бо історія володіє пам'яттю, в якій усе залишає свій непроминальний слід, – П. Куліш, поряд із проникливим баченням минувшини, являє настановчу романтичну доктрину твору, що їх належить прийняти як творчу позицію митця, який бачив істинним творцем історії людину високої моральної якості, зрілих і сталих поглядів, що визначають суть подій та їхню справжню вагу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Виппер Б. Введение в историческое изучение искусства / Б. Виппер. – М., 1985. – 288 с.

Івашків В. До питання про художню концепцію роману П. Куліша "Чорна рада" // В. Івашків // Пантелеймон Куліш : матеріали і дослідження. – Львів ; Нью-Йорк, 2000. – С. 41–54;

Кассирер Э. Избранное: Индивид и космос / Кассирер Э. – М. ; СПб., 2000. – 654 с.

Куліш П. Алексей Однорог / П. Куліш. – СПб., 1853. – 214 с.

Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: особистість, письменник, мислитель : у 2 т. / Є. Нахлік. – К., 2007. – Т. 2. – 462 с.

REFERENCES

Vypper B. Vvedenie v istorycheskoe izuchenie iskusstva. – Moskva, 1985. – 288 s.

Ivashkiv V. Do pytannia pro khudozhniu kontseptsiuu romanu P. Kulisha "Chorna rada" // Panteleimon Kulish : materialy i doslidzhennia. – Lviv ; Niu-Yok, 2000. – S. 41–54.

Kassyrer E. Izbrannoe: Indyvid i kosmos / E. Kassyrer. – Moskva ; SPb., 2000. – 654 s.

Kulish P. Aleksei Odnoroh / P. Kulish. – SPb, 1853. – 214 s.

Nakhlik Ye. Panteleimon Kulish: osobystist, pysmennyk, myslytel / Ye. Nakhlik. – Kyiv, 2007. – Т. 2. – 462 s.

Стаття надійшла до редакції 19.11.19.

L. M. Zadorozhna, Dr Hab., Prof.,
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

REMARKS TO STORY OF P. KULISH "ALEXEI ODNOROG"

The article deals with the artistic modality in the story of P. Kulish called "Alexei Odnorog". In this piece of writing, the author creates the image of character in time of social challenges that shows the accordance with the requirements of time in it. The artist is attracted by functionally antithetical, but emotionally compatible constellate

images. It is also reported P. Kulish's understanding of the role of centripetal and centrifugal forces in deciding events of national importance.

P. Kulish depicts both Odnorog father and son as well as the warlord Basmanov as amazing people, who are stars in the era of Tsardom of Russia protracted crisis in the first half of eighteenth century and represents a vision of history as a process, in which everything leaves its permanent mark. In the work, the writer declares a perceptive vision of the past, which took the form of a romantic doctrine that can be considered as the creative position of the artist, who saw high-toned person with mature views that determine the essence of events and their true values as the true creator of history

Keywords: modality, historical realities, romantic doctrine.

УДК 821.161.2.091Куліш

С. В. Задорожна, канд. філол. наук, доц.,

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

"ВОНИ НА ОДИН СНІП ЖАЛИ..."

Т. ШЕВЧЕНКО І П. КУЛІШ

Розглянуто спільність ідейно-художніх позицій Т. Шевченка і П. Куліша, їхній особистий і творчий діалог. Матеріалом для осмислення послужили поетичні твори Т. Шевченка і П. Куліша, їхнє листування, а також інтерпретаційні оцінки вітчизняних і діаспорних учених різних років. Запропоновано нове концептуальне бачення заявленої теми, доповнюється існуючий літературознавчий коментар.

Ключові слова: творчість, громадянська позиція, імперське правління, взаємовідносини, спільність, відмінність, діалог, національна ідея, культура, освіта

Питання творчих взаємин Т. Шевченка і П. Куліша – це окрема історико-літературна проблема, що своєю семантикою надається до різних прочитань і тлумачень, дає можливості глибше збагнути як загальні тенденції літературного процесу, так і особистісні прояви творчого "я".

Два могутні таланти, два невтомні подвижники української ідеї і її ревні захисники здебільшого сприймалися як імена полярні, позиції контрверсійні. Пояснюється це канонізованими радянським тоталітарним режимом ідеологемами, згідно з якими обидва імені були, по суті, сфальшовані. Особливо П. Куліш,